

РОБСТВОТО И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПЕРИОДИЗАЦИЯТА НА СВЕТОВНАТА ИСТОРИЯ. ДИСКУСИЯТА ПРОДЪЛЖАВА

Неделчо Неделчев

Дискусиите за формационната характеристика на древните общества и напоследък за обществата от докапиталистически и следкапиталистически тип получават ново продължение след настъпилите на изток съществени обществено-политически и икономически промени. И. М. Дяконов предложи най-пълна преценка на традиционната за социалистическите страни петчленна периодизация. Вместо петте последователно проявяващи се в историческия процес обществено-икономически формации — първобитнообщинна, робовладелска, феодална, капиталистическа и комунистическа — авторът предлага периодизация от осем последователни фази. Те са първобитна, първобитнообщинна, фаза на ранна древност, фаза на имперска древност, средновековие, стабилно абсолютистско постсредновековие, капитализъм и посткапитализъм¹.

Поставяният от И. М. Дяконов акцент върху различията между марксистката и неговата периодизация изисква анализ на тези две периодизации. Най-същественото различие между тях е отсъствието при осемфазната периодизация на комунистическа фаза или период. Теоретически това отсъствие е защитено със Закона за запазване на енергията: „Вообще, само понятие „прогрес“ вътрешно противоречиво, потому что из закона сохранения [на енергията — б. м. Н. Н.] следует, что всякое одностороннее прибавление оплачивается потерями с другой стороны, т. е. всякий прогресс есть тем самым и регресс: нет прогресса без потери. Абсолютное неподвижное гармоничное будущее, будь то „царство божие“ на земле, или коммунизм невозможно по законам физики“².

И. М. Дяконов е надценил едно от най-великите открития на човечеството, Закона за запазване на енергията, според който тя не може да бъде нито създадена, нито унищожена. Авторът на „Пути истории“ смята също, че неограниченият с нищо прогрес, който предполагал загуба на енергия, „есть случай вечного двигателя и противоречить основному закону природы“, който бил формулиран още в 40-те години на XIX в. от Майер, Джаул и Хелмхолц³. В тази интерпретация обаче остава неясно как потенциалната енергия би могла да бъде унищожена в полза на кине-

тичната и обратно. Енергията съществува в света, в природата в различни състояния. Друг, съвсем различен проблем са взаимоотношенията между човека и природата, по-скоро отношението на човека към достъпните му досега енергетични и природни ресурси и на Изток, и на Запад, и в страните от Третия свят.

С изключение на комунистическата, несъществуваща според И. М. Дяконов фаза, независимо от продължителното съществуване на СССР, на СИВ и на днешните Югославия, Куба, Китай, Виетнам, Северна Корея, независимо от социалистическото управление на редица т. нар. „бивши социалистически страни“, останалите осем фази съответствуват на четирите обществено-икономически формации в „марксистката периодизация“.

Първата от тях, първобитнообщинната, е разделена на първобитна и първобитнообщинна. Втората, робовладелската, е разделена на ранна древност и имперска древност. Третата, феодалната или средновековната, е разделена на средновековие и стабилно абсолютистско постсредновековие. Четвъртата, капиталистическата, е разделена на капитализъм и посткапитализъм.

Под влияние на продължаващата десетилетия дискусия за формационния характер на древните и по-късните общества, сам участник за известно време в тази дискусия, И. М. Дяконов дава своя принос към позатихналата полемика от позициите на ориенталист и социален психолог на общественото развитие⁴. Основният проблем, на който спира вниманието си авторът, е теорията за обществено-икономическите формации. Петчленният модел, който неаргументирано е определен само като марксистки, е проблематизиран по следния начин с позоваване на цитат от „Към критика на политическата икономия“: „Маркс различал азиатски, античный и буржуазный (капиталистический) способы производства как прогрессивные эпохи общественной формации“. Позднейшие марксисты заменили понятие „эпохи общественной формации“ термином „общественно-экономическая формация“ применительно не ко всему процессу, как у Маркса, а к каждой отдельной его стадии“⁵. К. Маркс обаче пише нещо твърде по-различно: „In großen Umrissen können asiatische, antike, feudale und modern bürgerliche Produktionsweisen als progressive Epochen der ökonomischen Gesellschaftsformation bezeichnet werden... aber die im Schoß der bürgerlichen Gesellschaft sich entwickelnden Produktionskräfte schaffen zugleich die materiellen Bedingungen zur Lösung dieses Antagonismus. Mit dieser Gesellschaftsformation schließt daher die Vorgeschichte der menschlichen Gesellschaft ab“⁶.

Оказва се, че „по-късните марксистки“ са използвали понятието обществена формация след К. Маркс не само за целия процес на историческо развитие, а и за една конкретна обществена система. И една от тези обществени системи е капиталистическата.

В „Капиталът“ отново К. Маркс употребява и понятието „обществено-икономически формации“: „Dieselbe Wichtigkeit, welche der Bau von Knochenreliquien für die Erkenntnis der Organisation untergegangener Tiergeschlechter, haben Reliquien von Arbeitsmitteln für die Beurteilung untergegangener ökonomischer Gesellschaftsformationen. Nicht was gemacht wird, sondern wie, mit welchen Arbeitsmitteln gemacht wird, unterscheidet die ökonomischen Epochen“⁷. В превод текстът гласи: „Такава важност, каквато има строежът на останките на костите за изучаването на организацията на изчезналите животински видове, имат и останките от средствата на труда за изучаването на изчезналите обществено-икономически формации. Икономическите епохи се различават не по това, което се произвежда, а по това как се произвежда, с какви средства на труда“.

Текстът показва отново, че не по-късните марксисти, а сам К. Маркс е използвал понятието обществено-икономически формации. Очевидно в случая, както и в много други случаи, при други автори, И. М. Дяконов не е ползвал конкретните текстове, върху които гради критиката си и предлага нови интерпретации. Очевидно освен Ф. Енгелс от теоретичите на доскоро най-издържаните историкоматериалистически изследвания е останал непочетен и толкова много цитираният Маркс.⁸

В конкретния случай И. М. Дяконов е пропуснал да забележи и това, че в „Към критика на политическата икономия“ К. Маркс говори и за феодализма като прогресивна епоха. Присъствието на феодалната формация в петчленната схема на обществено развитие не е резултат от „днешно развитие“ на периодизацията, както смята авторът на „Пути истории“⁹.

И. М. Дяконов смята, че в края на XX в. няма съмнения в това, че марксистката теория е безнадеждно остаряла „и не только из-за теоретической слабости коммунистической посылки, но и вследствие других как теоретических, так и чисто прагматических неточностей и ошибок“¹⁰. Оказва се, че водещите историци, тези, които дълго време определяха и определят посоките на историческите изследвания и на социалната психология, не познават основните съчинения на К. Маркс, Ф. Енгелс и Вл. И. Ленин, които „защитават“ или „доразвиват“ в многобройни научни изследвания в течение вече на десетилетия. В този смисъл и „посткапиталистическата теория“ на И. М. Дяконов не блести с безпогрешност и е основана на странно непознаване на анализирания материал. Една практика, която изисква своето обяснение!

Като се позовава на съветските историци, авторът на предложената нова периодизация обобщава: „Советским историкам древности уже со времен второй дискуссии об азиатском способе производства 60-х годов стало ясно, что эксплуатация рабского труда в производстве не являлась движущим фактором древней общественной формации. Хотя наличие в древности, а также в раннем средновековье и позже значительного коли-

чества рабов не подлежит сомнению, водещую роль рабы играли лишь на кратком отрезке истории собственно античных обществ особенно Рима времен поздней республики и ранней империи¹¹.

Този момент е основен в новата теория за периодизацията на световната история. Водещата роля на определени обществени групи определя характера на обществените фази. По подобен начин са проблематизирани и феодалното и капиталистическото общество. За последното критерият е повече от несъмнен: „Но можно ли обозначать термином „капитализм“ обществом в котором не только капиталисты, но и пролетарии находятся в меньшинстве, а большинство общества занято в сфере обслуживания“¹². Тези общества, сред които са най-развитите западни държави, И. М. Дяконов нарича не постиндустриални, а посткапиталистически. Авторът обаче очевидно е пропуснал да отбележи, че понятието капитализъм не е откритие на К. Маркс и че без стеснение се използва от „постиндустриалните“ автори, които публикуват заглавия като: „Democracy and Capitalism. Asian and American Perspectives“ by R. Bartley, Ch. H. Chee, S. P. Huntington, Ah. Ogata, Singapore, 1993. И въпреки проблематизацията на капитализма И. М. Дяконов е решил, че той представлява самостоятелна фаза независимо от това, че работниците-пролетарии и капиталистите не са мнозинството от осигуряващите принадлежия продукт на обществото. Но ако като основа на елемент от периодизацията по логиката на автора може да се направи изключение за едно общество, това е възможно и за останалите — първобитното, робовладелското и феодалните общества. В противен случай системата остава основана на изключения — а когато става дума за цели обществени строеве, тези изключения са неприемливи!

К. Маркс, към когото са отправени упреците, свързани с количествените показатели на заетите в производството на принадлежия продукт, не говори за числено превъзходство на пролетариите и капиталистите, а посочва, че капиталът възниква само там, където владеецът на средствата за производство и на средствата за живот намира на пазара свободния работник, който продава своята работна сила като стока¹³. А свободни работници има и в промишлеността, и в земеделието, и в сферата на услугите. За разлика от докапиталистическите общества в капиталистическото трудът е стока, която е продавана и се продава не от подневолни, а от свободни работници. Така както в капиталистическото общество политическият строй дава възможност на по-голямата част от населението да се превърне в свободно, така и в робовладелското или във феодалното общество политическият строй осигурявал възможност на свободните граждани да се превърнат в роби или в крепостни селяни и са напразни законодателствата и указите, с които се прави опит да се спре поробването или закрепостяването от времето на най-дълбока древност до времето

на необходимите за английското индустриално общество робски уклади от южните щати на САЩ или от феодална Турция от XIX в. Често самата политическа система отчита необходимостта от робството или от крепостничеството и затова в редица съвременни капиталистически или „посткапиталистически“ конституции следите от използването на несвободно население или от класово и съсловно обществено разделение са повече от неприкрити. Добър пример за това е конституцията на съвременните САЩ, в която демокрацията съжителствува с робството, свободата със зависимостта: „Представителите и преките данъци се разпределят между всички щати, които встъпват в този Съюз, пропорционално на числеността на населението им, при определянето на която към броя на всички свободни лица, включително на онези, които са задължени да служат определен срок, и без да се броят необлаганите с данъци индианци, се прибавят три пети от броя на останалите лица“, т. е. робите¹⁴.

В социалистическите (комунистическите) общества по конституцията като основен закон подобно явление е немислимо и нарушаването ѝ означава не че управляващите и държавата са узаконили незаконни трудовоправни отношения, а че самите те са нарушили законността, като са злоупотребили с властта си.

Осигуряване на конституционни права за робите, крепостните, за свободните и техните стопански или политически господари различават едно спрямо друго досоциалистическите общества, но и ги обединяват в търпимостта им към архаичните форми на принуда и расова или съсловно-класова йерархия. Именно в този смисъл един от най-светлите умове в историята на човечеството, Аристотел, оправдава съществуването на робството като задължително условие за нормалното функциониране на античните общества, а Томас Пейн, Томас Джеферсон и още редица бащи на американската демокрация приемат робството като нормално явление и делят хората по расов признак на роби, безмилостни диваци и американци.

В основата на новия подход към световната периодизация е поставен следният тезис: „Чтобы народные массы устремились на создания новой системы производственных отношений, нужно, чтобы их социально-психологические ценности превратились в антиценности, антиценности в ценности“¹⁵. В противоречие с този метод за анализ на обществените отношения и в противоречие с идеята за водещо място на робите в производството на Късната република и Ранната империя в Рим И. М. Дяконов не определя тези два периода като робовладелско общество.

Робството като процес има своето развитие в историята. Древните политически общества му осигуряват развитие и коригират неговите прояви и трансформации. В Атина от VI—IV в. пр. н. е. то се развивало постепенно заедно с други обществени процеси и според класическото мате-

риалистическо изследване на Ф. Енгелс: „През следващите осемдесет години атинското общество постепенно приело насоката, в която то се развивало по-нататък, през следващите векове. Търговията и все по-развиващото се (благодарение на труда на робите) занаятчийство, включително и художественият занаят, станали господстващ поминък“¹⁶. В най-ранната древност, при прехода от първобитно общество към държава, робите обикновено се избивали. Този процес продължил и през най-ранната древност в Египет, в Китай и други, предимно източни цивилизации. На запад пленниците-роби по-рядко били подлагани на масово унищожение в древността, тъй като съществувало потребление на робска сила в силно развити ранни промишлени центрове като Атина, Мегара, Коринт, Рим.

Късната римска империя няма характер на преходен период към средновековната фаза¹⁷. Тя запазва робовладелския си характер и именно поради това нейната западна част рухва под ударите на германските племена след опустошенията на Рим през 410, 455 и 476 г. Тези три последователни разгрома са израз не на преход, а на военнополитическа катастрофа. На изток Византия успяла да запази политическата си система и да я реформира като феодална в преходен период, различен от периода на Късната римска империя, след VI—VII в. от н. е., и с помощта на новото си „варварско“ население.

В древните общества, означавани като робовладелски, робството не било постоянна величина и се определяло от възможностите на пазара. Затова при „свръхпроизводство на робска стока“, например след грандиозните успехи на Рим през Късната република и Ранната империя, последвала девалвация на робския труд и ориентация към други форми на експлоатация. На изток и запад при невъзможност от реализация на поставените в робство робството остава начинът на поставяне в зависимост, или изходният статут, от който се развиват колоните, лаоите, дасю и цзянмин, но се запазва и то самото. В историческото развитие на Запада и Изтока от политическата сцена изчезнали онези общества, които не успели да реформират обществения си строй и се придържали към архаичните и неприемливи за създаденото огромно зависимо население разрешени от робовладелската държава форми на експлоатация.

В по-късните феодални и капиталистически общества робството никога не достигнало до водеща роля, макар и за кратки периоди, нито в Турската феодална империя, нито в американските колонии на Западна Европа, включително и в САЩ, което е показател за изживяването на неэффективните за политическата система като цяло най-древни политически отношения.

Мястото на робовладелския строй в петчленната периодизация някога бе защитено от И. М. Дяконов по следния остроумен начин: „Когда

мне докажат, че Александър Македонски е бил феодалом, тогава я кажа, че Хань било феодално общество"¹⁸. Сега аз ще поставя аналогичен въпрос: Когато бъде доказано, че Късната римска република и Ранната римска империя са политически общества, различни от Ранната римска република и от Късната римска империя, аз ще приема, че римското общество не е било робовладелско. Не броят на робите, а възможностите, които осигурява политическото общество за развитие на робския труд до определена върхова изява не само в рамките на една държава или империя, а в система от контактуващи общества, е „диагностичният признак“ на робовладелските общества, на робовладелската общественно-икономическа формация.

Предходната общественно-икономическа система — на първобитно-то или първобитнообщинното общество-с повече основания е разделена на две фази. За съжаление извън вниманието на И. М. Дяконов е останал проблемът за антропосоциогенеза с дискуссионните проблеми, които отделят отделните етапи в развитието на човека, и особено с преходния период между човешките общества на неандерталците и кроманьонците и между кроманьонците и съвременните хора. Авторът на „Пути истории обаче с неразбираема емоционална нагласа подлага на остра критика без научни аргументи идеята за първата общественно-икономическа формация в няколко основни пункта.

Първата фаза в новата предложена периодизация е първобитната. Авторът твърде свободно е приел, че австралийците чак до най-ново време се намирили на нивото на първата обществена фаза на човешкото развитие с отсъствие на възможности за отглеждане на животни и растения. Тезата е противоречива, тъй като авторът привежда и сведения за неолитни оръдия на труда от обсидиан и кремък¹⁹. Хората, използващи неолитни технологии дори и в специфични пустинни условия, не могат да бъдат отъждествявани с много по-ранното население на земята, с населението от „първата“ първобитна фаза. При отсъствието на наблюдения за социалната организация на австралийците И. М. Дяконов основателно предупреждава, че не става дума за биологическа и социална изостаналост на коренното население на Австралия²⁰, но критериите на предложената от него периодизация му дават основание да смята, че до новото време това население принадлежи към първобитността, не към първобитнообщинното общество. В периодизацията на И. М. Дяконов след общителна критика на тезата на Сталин от 1938 г., която представлява в деформиран вид теорията за общественно-икономическите формации, упреците се насочват към канонизаторите на „блестящото, но дилетантско изложение“ на идеите на Л. Х. Морган от Ф. Енгелс²¹.

Тук е необходимо да се отбележи, че основните произведения на съвременната съветска и руска древна история, които бележат определени

успехи в научните изследвания, твърде богато са подкрепени с методологически цитати и от Ф. Енгелс.

Вниманието на автора на новата периодизация е привлечено от няколко основни момента от „канонизираната“ книга „Произход на семейството, частната собственост и държавата“. Едното от оспорваните понятия е промискуитет с цялата система от произтичащи от него социални отношения: „Промискуитет не наблюдава не только в человеческих обществах, но даже и у высших обезьян“. В тая теза е оспорен и груповият брак: „Уже у най-более отставших из известных нам популяций — австралийцев — господствует не групповой, а кроскузенный брак“²².

В тая теза е пропуснато твърде важно обстоятелство — идеята за кръвнородственото семейство и за промискуитета е не на Ф. Енгелс, а на Л. Х. Морган. И тази идея съвсем не е общоприета в съветската наука, още по-малко канонизирана²³. И тъй като тук става въпрос за теоретична възстановка на най-древната човешка история, дали „блестящото, но дилетантско“ изложение на идеите на Л. Х. Морган не е далеч по-научно като поставен проблем, за който има достатъчно по-късни сведения, позволяващи реконструкция на промискуитетни отношения. Х. Фишер пише следното за отношенията между горилите: „Разгонената женска се чифтосва само със съпруга си, който прекъсва опитите ѝ да установи контакт с други мъжкар. Щом забременее обаче, женската започва да се сношава с мъжкар от по-нисък ранг под носа на съпруга си... Горилите си изневеряват и толерират прелюбодеянието“. Още по-категорични са изводите за безпорядъчни полови отношения при шимпанзетата, теоретично най-близко стоящи до нашите далечни, живеещи по дърветата прадеди: „Мъжките се грижат за бебетата, но моногамията не е характерна за тях. Безразборните връзки са тяхната стихия“. Х. Фишер припомня, че не само Ф. Енгелс, а още и Дарвин, и Фройд, и „много други мислители са твърдели, че ранните ни предшественици са живели в „основно стадо“, в което жените и мъжете са се чифтосвали, с когото си поискат“²⁴.

Историята на коренните австралийци на свой ред пази спомена за възможно съществуващи полови и социални отношения, които са близки и до промискуитетните, и до груповобрачните. Р. М. Бернд и К. Х. Бернд пишат за „Всеобщо ритуално съвокупление, известно под името гурангара, което се явява съставна част от обредите Кунапи. Смята се, че то способствува за установяване на отношения на добра воля и за укрепването на дружбата, за сближаване на членовете на различни групи“²⁵.

Тези примери, струва ми се, показват, че не тезата на Ф. Енгелс е съвършено превратна и по отношение на периода на дивачеството и виждания в неговите рамки промискуитет²⁶.

Втората фаза била характерна с нови явления — отличавала се от първата по това, че за нея вече били естествени генеалогическите струк-

тури на пантеоните начело с богове-вождове и техните семейства, а не тотемизмът и шаманизмът. Появили се богатствата, култовете на плодородието, култът на богинята-воин, появили се по-съвършени оръжия и войните за заграбване на богатства. Този период, така описан от И. М. Дяконов, всъщност е най-кратко изложение на идеите на Х. Л. Морган и на Ф. Енгелс и конкретно на глав. III и IV от „Произход на семейството, частната собственост и държавата“.

И. М. Дяконов, дългогодишен привърженик на тезата за военната демокрация, сега се разграничава от нея с едно изречение: „Далеко не все чифдомы были демократичными“²⁷. Възприемането на чужда, неруска понятияна система изисква обяснения, които обаче отсъствуват в „Пути истории“, и е странно при наличието на много по-широки възможности на изградения в Русия и СССР понятиен апарат, например при съответствието на чифдом с вожество.

Демократичността обаче е далеч не толкова еднозначна, колкото на редица автори им се струва. Ето какво пише Н. Чомски за „Паблик рилейшънз: „Проблемът е в „обърканото стадо“. Трябва да избегнем гнева му и опасността да бъдем стъпкани. Трябва да отвлечем вниманието му. Хората от стадото трябва да гледат Суперкупата, комедии или филми за насилие. От време на време трябва да ги призоваваме да скандират безсмислени лозунги от типа на: „Да подкрепим нашите войски“. Трябва да бъдат постоянно наплавшвани... току-виж започнали да мислят...

Това е едната концепция за демокрацията... Въпросът е много по-съществен. Той е дали искаме да живеем в свободно общество, или в нещо, което е форма на самоналожен тоталитаризъм с изолирано, „обърканостно стадо“, насочвано някъде, ревящо патриотични лозунги, боящо се за живота си и почитащо до благоговение лидера, който го „спасява от унищожение“²⁸.

Тази картина от демократичните Съединени американски щати днес ги представя според известен американски учен като тоталитарно общество независимо от демократичната обществена организация. Следователно тоталитарността не е свързана пряко с определен обществен строй или фаза, а с определени обществени състояния, характерни за всички досега известни обществени строеве от времето на египетските фараони до времето на „постиндустриалните общества“, наречени в „Пути истории“ посткапиталистически!

Тези периоди често са свързани с революционни промени и с необходимост от потискане на противостоящите обществени слоеве или на собствените граждани, или с диктатура, или с Паблик рилейшънз и теорията за „обърканото стадо“. Проблемът, който поставя Н. Чомски, има и друга страна — колко дълготраен може да бъде „домисловният период“ на „обърканото стадо“? В социалистическите общества той се изживява

по-бързо, но не може да бъде вечен и в капиталистическите общества, както не е бил вечен и в Атика след 600 г. пр. н. е. Господството на благородниците и в Атина, и в други чифдоми с повече или по-малко демократична структура довело до ответна реакция и до демократизация на демократично устроеното общество. В други случаи процесите били по-сложни и свързани с недемократични форми на политическа организация и с демократизъм в обществените структури — пример за подобно общество е монархията на Хамурапи със защита на правата на общинниците, със самоуправляващи се общини и др. демократични институции.

В края на първобитнообщинния строй демократизмът бил потискан все повече и повече в името на утвърждаването на новите обществени, политически и класови отношения. Ранният пръв „тоталитаризъм“ може да бъде открит във всеобщата ценностна система на демократичните гърци от Атина, за които след Аристотел отношението към неелините е отношение към хора с робски дух. Късна реплика на подобен тоталитаризъм е не само по-късният националсоциализъм с идеите за арийска и чиста раса, но и гръцката идея от XIX в. за етнократично превъзходство над българите и др. толкова пародийни и тоталитарни „идеологии“ на демократични народи и държави.

Демокрацията съвсем не е структура от благороден метал.

Феодалното общество, поставено в новата периодизация като средновековие, следва след Имперската древност. Древността завършва според И. М. Дяконов не с края на експлоатацията на робите, която продължавала и през средновековието, и през капитализма, и „в условиях так называемого развитого социализма“, а тогава, когато се прекратявала личната свобода²⁹. Тази идея е спорна между фигурите на свободния общинник от германските и славянските „чифдоми“ и на римския плебс, нефеодализираните и неподвластни на робовладелска експлоатация селяни от римските провинции и многобройните нефеодализирани федерати, различните категории градско население и др. Процесите на „феодализация“ в Късната римска империя действително съществували, но в рамките на робовладелската политическа организация, и могли да получат феодална форма по конституциите на феодалните общества, не по конституциите на робовладелските общества. Затова в огромните имения на магнатите в Римската империя експлоатацията на колоните надхвърляла многократно експлоатацията на феодалните селяни. Огромните имения оставали робовладелски по характер, въпреки че в тях били експлоатирани предимно лица с юридически статус, различен от робския. При социално-психологическите ценности робовладелското общество, или, иначе казано, робовладелското гражданско общество, се разкъсвало от противоречия, които не можело да реши без помощта на „варварите“ от Китай до Рим.

Поставеният въпрос за робството при социализма е твърде новаторски и заслужава внимание. Но тук отговорност носят и учените, които са знаели и са мълчали. Оставам с убеждението, че изходът, който политическите ръководители с огромна, неправомерно дадена им от „демократическия централизъм“ власт, са намерили в разрушаването на социалистическата държавност, е опит да се избяга от отговорност пред гражданите на същата тази държава поради спекулации със свободата по конституция. В капиталистическите общества подобен изход, свързан с разрушаването на собствената държава, е немислим засега по политическите и обществени причини, посочени от Н. Чомски.

Според автора на „Пути истории“ феодализмът с феодалите като негови структурни единици бил характерен само за Европа и включването на азиатското средновековие в този феодализъм е механично и произволно: „...всякая эксплуатация в этих обществ огульно обозначается как „феодальная“, хотя ни к каким феодалам она, как правило не имеет отношения“³⁰. И. М. Дяконов пише, че: „Маркс ввел понятие „феодализм“ в качестве одной из ступеней исторического процесса Западной Европы потому, лишь, что в середине XIX в. имел смутные сведения о средневековом обществе Восточной Европы и Азии“³¹.

Проблемът с феодалното общество на изток от Западна Европа отдавна е твърде дискуссионен. Свързването му обаче с наследството на Маркс го стеснява значително. Още Ф. Енгелс посочва, че феодалите били създадени в най-чист вид в Азия от кръстоносците-колонизатори, освен това че норвежкият селянин никога не е бил крепостен, и използва понятието средновековие. Лично аз оставам с убеждението, че в полемиката си със схематизаторите на историята И. М. Дяконов е разменил позициите на създателите на „марксистката“ теория и позициите на „схематизаторите-догматици“, за които Енгелс вече е писал „Точно както казваше Маркс за френските „марксисти“ от 70-те години: „Всичко, което зная, е, че не съм никакъв марксист“ (Писмо до К. Шмид от 5. VIII. 1890 г.).

В дискусията за робовладението, за обществените строеве, за конкретните им форми и прояви отхвърлянето на определени научни позиции е възможно само по научен път, без емоционални нагласи. За съжаление И. М. Дяконов привежда като пример за историята на феодализма „в его наиболее последовательном развитии“ историята на Турция, за да покаже, че „история турецкого общества ясно отвечает на вопрос, являлся ли переход от древности к средневековью прогрессом в смысле большого блага для большего числа людей“³². Тук моделът на Западна Европа като чисто феодална структура за разлика от Изтока и Източна Европа е очевидно забравен! К. Маркс и Ф. Енгелс очевидно са имали повече основание от И. М. Дяконов, за да нарекат турското общество не феодално, а полуфеодално.

Когато се спира на конкретни примери, авторът на „Пути истории“ посочва феодални структури от Япония, Китай, Иран и Турция, Византия и Франция и на практика сам оспорва теоретичните си тезиси³³.

Едновременно с това отнасянето на английското общество до XI в. от н. е., на скандинавските общества, на ранните славянски държави до XII в., на Китай от времето на Ин, на критско-микенската и на етруската цивилизация и на всички китайски държави до времето на Цин и дори на Египет от времето на Новото царство към Третата фаза, на „номовите държави“ и Ранната древност³⁴ изисква не толкова теоретизиране, колкото конкретно изследване.

Тук ще се спра само на проблема за т. нар. световни държави и империите. И Египет от времето на Новото царство, и Китай от периодите Ин и Чжоу са твърде далеч от „номовите“ модели. Египетската „империя“ съвсем не е била с характер на номов съюз по времето на победоносните фараони-завоеватели Тутмос III и Аменхотеп III и при поредица от техни „колеги“. Египетската империя от времето на Новото царство се развива не само по посока на Сирия и Предна Азия, но и на юг до IV праг на Нил и южно от Напата. Федеративният характер се откроява по-добре или придобива форми на сепаратизъм в периодите на криза, макар че по времето на Ехнатон например по-скоро фараонът проявява сепаратизъм към федерираните си области в Сиро-Финикия и не им оказва нито помощ, нито някакво съдействие срещу враговете на египетската империя, настъпващи от Азия, от Синай.

Трудно може да се приеме като „номова държава“ или като конгломерат от номови държави например Първото българско царство, което е и първата славянска империя. В останалите страни — Англия, Норвегия, Швеция и др., в които се развивали процеси на политическа, стопанска и духовна феодализация, политеистичната Ранна древност била невъзможна. Феодалните политически и духовни системи — държавата и църквата — позволявали закрепостяване, но не го въвеждали задължително, както ранните робовладелски държави не въвеждали задължително робството и не компенсирали отсъствието му с цената на всичко. Социално-икономическите процеси имат своя логика в различни условия и свои темпове на развитие, и възможности да не следват строго един или повече „класически модели“, били те от Франция, или от Турция. Северните нефеодализирани социално-икономически скандинавски страни са част от средновековната феодално-икономическа формация, както Тракия е част от робовладелската, а робовладелските американски щати от капиталистическата обществено-икономическа формация. И не може да се каже кои съставни части на формациите са по-важни, те са част от функциониращи системи.

Твърде важен за материалистическите периодизации на историята е проблемът за класите и държавата. И. М. Дяконов се придържа към идеята за различие и противостоеие между експлоатираната класа и все още неразчленената класа на свободните³⁵. Тази представа — за съществуването на класи преди съществуването на държавата — е широко разпространена в съветската и марксистката историография. Проблемът с „наследството“ на Ф. Енгелс обаче е по-друг. Не класите предшествуват създаването на държавите, а в рамките на сложните социални противоречия през преходните периоди формиращите се класи се утвърждават от държавата и според конституцията на Солон те са четири, а според С. Тулий са шест³⁶.

Опитът на автора на „Пути истории“ да периодизира редица общества, култури и цивилизации невинаги е успешен. Така майанската и ацтекската култура веднъж били във фазов период от втора към трета фаза и били типологично сходни с шумерските протописмени и с египетското додинастично общество. Втори път те са поставени с уговорки в третата фаза. А различията между преходно общество и вече създадена държава са твърде сериозни въпреки уговорките. Неясен остава и проблемът за световните държави и империите. Веднъж световните държави са определени като така наречени империи, втори път т. нар. египетска „империя“ в Сирия е наречена военен съюз. За „световни империи“ се говори едва от I хил. пр. н. е. и единствената реализирана такава империя е Асирия. Урарту и Елам били направили само заявки. Определено неуспешен е и опитът да се обезсмисли представата за революциите, разделящи различните обществени строеве или фази. И. М. Дяконов си представя революциите само в техните революционно-военни форми и смята, че Маркс не е познавал други форми на преход. Като оставим настрана полемиката на И. М. Дяконов с К. Маркс, от наследството и на последния, и на Ф. Енгелс се вижда, че реформите след Солон в Елада и реформите в Германия, и освободителните войни са с характер на революции. Трудно приемлива е тезата, че само Франция е сменила обществения си строй с революция.

Предложената от И. М. Дяконов нова периодизация на световната история редом с опониращите мнения поставя и редица проблеми. Различията, противоречията, неясните моменти в много случаи са резултат от неизследвани проблеми или от дискуссионни въпроси и заслужават внимание. Дискуссионно остава обаче желанието историята да бъде периодизирана по твърди схеми, оттук противоречията, противоположните тези, подценяването на държавата като организираща институция и надценяването на приоритета на социално-икономическите и ценностните показатели.

Пример за това е свързването на масовото разпространение на желязото с развитието на империите. За Египет установяването на имперски строй през IV—III в. пр. н. е. е свързано с масовото въвеждане на желязото през VI—V в. пр. н. е.³⁷ Проблемът тук обаче е в това, че армията на „императорите“ Птолеми не е египетска, а македонците познават желязото от твърде по-ранно време, още от родината си.

Дискусията за характера на най-древните общества и за общата периодизация на историята не може да бъде решена в една или повече статии, книги, дискусии, но едновременно с това не трябва да бъде опростявана и схематизирана. Моите наблюдения в тази проблематика ми дават основание да твърдя, че дискусията продължава.

БЕЛЕЖКИ

¹ Дьяконов, И. М. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. М., 1994, с. 2, с. 384.

² Пак там, с. 11.

³ Пак там.

⁴ Пак там, с. 3, сл.

⁵ Пак там, с. 6.

⁶ Marx, K. Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Vorwort). — In: Marx, K. und F. Engels. Ausgewählte Schriften in zwei Bänden-Moskau, 1950, Bd. I, S. 338–339.

⁷ Marx, K. Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Berlin, 1951, Bd. I, S. 188.

⁸ Неделчев, Н. Първобитно ли е първобитното общество? Защо не? — Вестник, 1989, № 5, с. 49.

⁹ Дьяконов, И. М. Цит. съч., с. 6.

¹⁰ Пак там, с. 7.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ Срв. Маркс, К. Капиталът. М., 1983, т. I, с. 181.

¹⁴ Конституция на Съединените Американски щати. — В: Документи на американската демокрация, С., 1990, с. 7–8, Чл. I, 2.3.

¹⁵ Дьяконов, И. М. Цит. съч., с. 9.

¹⁶ Енгелс, Ф. Произход на семейството, частната собственост и държавата. С., 1975, с. 106 (гл. V).

¹⁷ Дьяконов, И. М. Цит. съч., с. 49.

¹⁸ Дьяконов, И. М. Дискусия по проблеме родовой и сельской общины на древнем Востоке. — ВДИ, Москва, 1963, № 1, с. 194.

¹⁹ Дьяконов, И. М. Пути истории, с. 16.

²⁰ Пак там, с. 15.

²¹ Пак там, с. 6, с. 16.

²² Пак там, с. 17.

²³ Вж. Першиц, А. И., А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. История первобытного общества. М., 1982, с. 64–65; Срв. История первобытного общества, Эпоха первобытной родовой общины. М., 1986, с. 77 сл. (под ред. на Ю. В. Бромлей).

²⁴ Фишер, Х. Анатомия на любовта. Естествената история на любовта, брака и изневярата. С., 1994, с. 104, с. 107.

²⁵ Бернд, Р. М., К. Х. Бернд. Мир первых австралийцев, М., 1981, с. 217. Срв. с. 141 (за обичая вонги).

²⁶ Дьяконов, И. М. Цит. съч., с. 16.

²⁷ Енгелс, Ф. Цит. съч., гл. III, гл. IV, срв. с. 94—96; Вж. Дьяконов, И. М. Цит. съч., с. 23, за чифдомите.

²⁸ Чомски, Н. Медиите под контрол. Забележителните постижения на пропагандата. Кн. I. С., 1994, с. 17, с. 29.

²⁹ Дьяконов, И. М. Цит. съч., с. 54.

³⁰ Пак там, с. 8, 65.

³¹ Пак там, с. 7—8.

³² Пак там, с. 123.

³³ Пак там, с. 8, с. 78, с. 82—84, с. 116—117, с. 122.

³⁴ Пак там, с. 35, с. 38.

³⁵ Пак там, с. 27.

³⁶ Вж. Енгелс, Ф. Цит. съч., с. 111, с. 126—127.

³⁷ Дьяконов, И. М. Цит. съч.